

Ігор Тесленко

[Рец.:] Максим Яременко. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. – Харків: Акта, 2014. – 534 с.

Києво-Могилянська академія – один із найстаріших і найавторитетніших вищих навчальних закладів Східної Європи – ніколи не був обділений увагою істориків. Величезний масив літератури, який нині нараховує не одну сотню бібліографічних позицій, сформував навколо «латинських шкіл» усталений образ освітнього осередку як своєрідного «ретранслятора» західних культурних зразків в Україну і, водночас, провідного центру формування української історично-національної свідомості. Важливе (якщо не ключове) місце в дослідженнях минулого цього навчального закладу в усі часи займали її вихованці, серед яких вистачало відомих вчених і церковних сановників, політичних діячів, без перебільшення, європейського масштабу. Про них і загалом про студентський контингент Академії написано чимало, тож коли читач вперше візьме до рук книгу Максима Яременка, у нього мимоволі може виникнути сумнів у тому, чи вдасться авторові сказати з цього приводу щось нове. Однак після прочитання роботи стає зрозуміло, що серйозні комплексні дослідження історії могилянського студентства, Академії в цілому і, ширше, освіти й освіченості в ранньо-модерній Україні лише починаються.

Монографія, яку відкриває коротка **передмова** з традиційними подяками та поясненням особливостей оформлення цитат і посторінкових посилань, складається зі вступу, шести розділів, післямови, додатків у вигляді таблиць, бібліографії, географічного та іменного покажчиків.

У **вступі** М. Яременко визначає своїм головним завданням «детально, інколи «знайомлячись особисто», дослідити могилянських студентів кінця 1730-х рр., а ширше – XVIII ст.» (с. 17). Завдяки встановленню широких хронологічних рамок, залученню до роботи великого пласту різнопланових джерел, спеціальному вивченню російського і європейського шкільництва автор ставить завдання відстежити тенденції в розвитку навчального закладу, виділити його характерні риси і показати історію «латинського училища», «як живого і зовсім не статичного[...] організму» (с. 17). Врешті, дослідник декларує намір оцінити успішність православної й унійної програм дисциплінування вірян і духівництва, а також визначити роль Київської академії у зв'язках українських земель обох берегів Дніпра. Як впливає з усього сказаного вище і з детального огляду напрацьовань попередників Яременка, подібних робіт в українській історіографії ще не було.

Джерельна база дослідження складається з опублікованих та рукописних документів, зібраних в архівах і бібліотеках Києва, Львова та Санкт-Петербурга. Їх основу становлять студентські відомості, найдавніші з яких датуються 1727 р. (за припущенням автора, до цього часу практики реєстрації вихованців в Академії не існувало, с. 31). З усіх джерел цього типу особливу увагу привернули відомості 1737 і 1738 рр., які подають найбільш повну інформацію про «студіозів», включаючи дані про їхній вік, станове і географічне походження та успішність. Грунтовне вивчення обох документів дозволяє в загальних рисах представити студентське середовище Академії і виділити тенденції в його розвитку наприкінці 30-х рр. XVIII ст. Водночас, відповідь на ряд ключових питань слід шукати в інших джерелах, тим більше, що достовірність занотованої у відомостях інформації в окремих випадках викликає застереження. Виходячи з припущення про те, що наставник більш-менш об'єктивно оцінював здібності своїх підопічних, М. Яременко з довірою ставиться лише до показників успішності студентів, тоді як занотована у відомостях інформація про їхні імена, вік і походження могла різнитися від дійсного стану речей. З огляду на цю особливість джерел автор пропонує максимально перевіряти вказану інформацію за іншими документами (с. 47). Серед них є матеріали, датовані і до, і після 1730-х, як внутрішнього академічного характеру, так і міжвідомчого походження, описово-статистичні і нормативні документи, приватна кореспонденція, наративні джерела тощо. Разом вони ілюструють персональну інформацію про вихованців Академії різних років і, ширше, про середовище, з якого вони походили, про розвиток їхньої кар'єри у майбутньому тощо.

У **першому розділі** монографії М. Яременко представляє колективну «фотографію» вихованців «латинських шкіл» 1737–1738 рр. Відкривають розділ два параграфи, присвячені соціальному походженню студентів. У цілому підтверджуючи стару тезу про всестановий характер тогочасної Академії, автор показує, що співвідношення вихідців із різних прошарків у ній коливалося під впливом багатьох обставин. У період укладання списків більше було «студіозів» з родин духівництва і міщан (с. 52), тоді як від 1770-х ситуація виразно змінилася на користь поповичів. Автор стверджує, що сталося це не через втрату інтересу до Академії з боку світських станів, а через «успішність примусових зусиль церковної влади, спрямованих на освіту підопічних» (с. 56).

Вікові характеристики студентів, які у зазначений період перебували в різних класах Академії, свідчать про відсутність плавного просування «сходінками примудрості» (с. 60-62), що було типовим для тогочасних європейських навчальних закладів. Те саме можна сказати і про початок студій, який припадав на період між 7 і 15 роками (в поодиноких випадках починався з 5-6 років) і тривав до 18-23, а то й до 30 років (с. 63-65).

Шкала оцінювання могилянських студентів в досліджуваній період була не систематизована. Для оцінки успішності своїх вихованців викладачі використовували десятки означень, об'єднаних Яременком для зручності в чотири групи, відповідно до рівня засвоєних знань: слабе навчання, середнє, добре, позначене вагомими успіхами (с. 67-68). Відомості вказують на те, що переважали студенти з посередньою і доброю успішністю, з яких перші становили

майже половину, а другі – близько третини студентів. Далі йшли «безнадійні» (15-17%). Найменше було відмінників – лише близько 10% (с. 68).

У 1737–1738 рр. у Могилянській академії навчалися майже виключно вихідці з українських земель Російської імперії та Речі Посполитої. В роботі наведено статистику, скільки осіб прибуло з якого полку чи воєводства, і виділено певні закономірності, на яких автор зупиняється детальніше в наступних розділах. Понад 80% студентів, які вчилися в Києві, до якого б соціального прошарку вони не належали, походили з міських, переважно великих, поселень, де частка письменних городян була значно вищою, ніж у селі (с. 78-79, 87). Чисельність «академіків» у досліджуваній період, позначений економічною скрутою, становила 367 особи у 1737 р. і 494 в 1738-му. Обидві цифри є значно меншими, ніж ті, що фіксуються у попередні роки (с. 90-91). В «латинських школах» здобували освіту від однієї до шести тисяч спудеїв. Скільки саме? М. Яременко вважає ближчим до реального перший з наведених показників (с. 120). Як впливає з документів, Академія не мала ресурсів, аби утримувати кількатисячну армію студентів, та й звичайні посполиті не володіли достатніми коштами, аби тут навчатися. Остання теза суперечить усталеному в історіографії твердженню про безкоштовність здобування знань в Академії (с. 109). Автор показує, що освіта була недоступною для широкого загалу, оскільки спудеї, а точніше їхні батьки, мали витратити чималі суми за винаймання житла для своїх синів, забезпечували їх харчами й одягом, платили гроші інспектору. Враховуючи, що в «добрі» роки в Академії перебувало близько тисячі «студіозів», вона залишалася найбільшим навчальним закладом в тогочасній Росії і одним із найбільших у цілій Європі (с. 121-123).

Після загальної характеристики студентського середовища кінця 1730-х в наступних розділах автор послідовно досліджує окремі групи вихованців Києво-Могилянської академії відповідно до їх станової приналежності. Структура всіх цих розділів досить подібна: на початку автор аналізує зміну кількісного представництва кожної групи, звертає увагу на географічне походження студентів, їхні вікові показники і успішність, а далі додає важливу інформацію, якої бракує у відомостях і яка стосується родинного походження «студіозів», колективних стимулів до навчання, очікувань і перспектив побудови кар'єри.

Другий (найбільший) розділ монографії, що нараховує близько 100 сторінок, присвячений «делегатам» козацького стану в Академії. У 30-х рр. XVIII ст. вони не становили ані основи студентської корпорації, ані її найбільш старанної частини (с. 138). Природно, козацькі сини «бавилися науками» до рівня класу риторики, не маючи наміру присвятити своє життя служінню Богові (с. 128). Найбільше вихованців привілейованого походження прибувало з Гетьманщини (в першу чергу, з наближених до Києва полків), проте були і зі Слобожанщини, і навіть з Речі Посполитої, хоча козацький устрій тут був ліквідований ще на початку 1710-х (с. 136-137).

За допомогою збережених ревізій 30–40-х років XVIII ст. М. Яременко спробував встановити, яких козаків діти навчалися в Могилянській академії. Із цим завданням він мав певний клопіт, позаяк легко ідентифікувати вдалося лише представників вищих прошарків старшини – їхня частка становила від третини

вихованців у 1737 р. до половини в 1738-му (с. 162, 166). Проблема виникла із рештою студентів, прізвища яких могли відрізнятися від батьківських (с. 143). Цей висновок підштовхнув автора до розв'язання цікавого питання про антропонімію менш родовитих могилянських «алюмнів», яким у стінах Академії давали нове прізвище із закінченням на *-ський/-цький* або *-ич/-ович* (с. 147). На думку Яременка, подібна традиція свідчила не про бажання професорів ошляхетнити своїх студентів, а про їх намір «виокремити вихованців із-посеред решти загалу, де широко практикувалась інша ідентифікація» (с. 153). Втім, попри наведені автором докази (перелік родовитих козацьких сімейств із «плекейським» прізвищем, згадка про використання топоантропонімії іменуваних простолюдом, констатація факту, що гарне прізвище не гарантувало доброї кар'єри) ця теза звучить не досить переконливо. Чомусь в Академії надавали «прозвища» саме цих двох, а не будь-яких інших типів, і звучать вони виразно по-шляхетськи.

Якими ж виглядають мотивації обох груп козацького загалу до навчання? Яременко стверджує, що вони були різними у привілейованих і рядових козаків (с. 222). Більше уваги в роботі приділено дітям старшини, для якої здобуття освіти було тісно пов'язане з увлеченнями про особисту і родову честь (с. 181). Освіта потребувалася для вправнішого служіння своїй «вітчизні» Гетьманщині (с. 183-184), а згодом і державі, громадянами якої вони були, – Російській імперії (с. 186). Автор констатує, що від середини XVIII ст. «служба “отчеству” та державі представниками старшинських кіл сприймалися як цілком поєднані речі, що дозволяє припустити хіба початок ототожнення цих понять» (с. 187).

Перераховані мотиви, помножені на прагнення держави прищепити еліті відчуття станової належності, штовхали козацьку старшину, з одного боку, до відряджання дітей у світські навчальні заклади імперії, а з іншого, до постановки питання про реформу «латинських шкіл» (с. 195-196). Ця остання ідея, як показує автор, вперше озвучена у 1750-х роках, пізніше серйозно розглядалася на імператорському дворі, де були незадоволені вихованням громадян «по зворотним правилам римського духовенства» (с. 214-215). Під час обрання місця навчання нащадків «козацька верхівка, все більше віддаючи перевагу новим навчальним закладам, переймалася не лише їхніми курікулюмами, а й відповідними “статусними” речами, яких усестанові Могилянські “школи” не забезпечували вповні» (с. 205).

На прикладі реформування єзуїтських колегіумів сусідньої Речі Посполитої добре показано, як аналогічні проблеми ефективно вирішувалися в закладах, що знаходилися під патронатом Церкви. Модернізація передбачала впровадження у викладання місцевої мови і додавання нових «практичніших» предметів, таких як математика, військова архітектура чи фехтування, а головне – створення мережі спеціальних колегій для дітей магнатів і багатії шляхти, які мали значну автономію, а при тому формально залишалися прив'язаними до старої школи (с. 210). Києво-Могилянська академія реагувала на виклики часу із запізненням через свій консерватизм і обмежені матеріальні ресурси. Під тиском обставин до програми додали нові предмети, але їх вибір був невеликим і вони читалися нерегулярно (с. 212). Ще один із аспектів реформування передбачав заміну

старих підручників новими, виданими Академією Наук та провідними освітніми центрами держави (с. 212-213, 216).

Попри реформи, у другій половині XVIII ст. в Академії помітно поменшало студентів зі старшинських родин, чого не можна сказати про вихованців із середовища рядового козацтва. Автор вказує на меншу вибагливість останніх і, загалом, їхнє нерозуміння потреби «заправлятися» науками (с. 222-223). Відібрані Яременком факти підтверджують, що серед молодшої козацької братії неписьменні переважали і на кінець 1770-х (с. 224). Водночас, автор не пояснює, що ж спонукало цих людей таки вирушати на навчання до Академії.

Третій розділ монографії присвячений юнакам благородного стану з Речі Посполитої. За кількісним (9 осіб у 1737 р. та 11 осіб у 1738 р.) та процентним (відповідно, 2,5% і 2,2%) показниками вони становили зовсім невелику групу, яка, проте, завжди була представлена в стінах Академії (с. 236). У порівнянні з іншими вихованцями «латинських шкіл» студенти-шляхтичі були трохи старші за віком, що може свідчити на користь здобуття ними якоїсь освіти ще до студій у Києві. Водночас, закордонні нобелі не вирізнялися на тлі решти могилянців якоюсь особливою успішністю (с. 231). Більшість із них прибула до Києва з українських воєводств, і лише одиниці мали «білоруську прописку». В кінці 1730-х пальма першості належала Волині і Галичині, натомість вкрай мало шляхтичів походило з правобережної Київщини і Східного Поділля (с. 229-230).

Як справедливо зазначив М. Яременко, теперішній стан досліджень української шляхти XVIII ст. залишає примарними перспективи з'ясування родинної приналежності вихованців Академії з цього кола (с. 232). За браком спеціальних робіт, автор користується довідковою літературою, в першу чергу польським серійним виданням «Урядники давньої Речі Посполитої». Не виявивши жодного з колишніх могилянців в переліку титулованих осіб українських воєводств Республіки, дослідник приходить до «цілком очікуваного» висновку про те, що належали вони до прошарку шляхетської дрібноти, яка не відігравала суттєвої ролі у себе в повіті і мала обмежені матеріальні ресурси (с. 232-234). Втім, уже з огляду на вартість утримання студентів у Києві, про що йшлося у попередньому розділі, цей висновок звучить надто категорично. Хоча могилянські вихованці справді не походили ані з магнатських, ані з великопанських родин, все ж можна підозрювати, що перебували вони і не на найнижчих щаблях шляхетського соціуму. Залишається шкодувати, що в нашому розпорядженні досі немає довідників, які фіксували би персональний склад гродських канцелярій українських воєводств Речі Посполитої у XVIII ст. Підстарости і бургграфії, писарі і судді, регенти і адвокати, які оберталися в них, – люди в своєму колі відомі і небідні – цілком могли би бути батьками деяких могилянських вихованців¹.

¹ Саме з такого кола походив могилянський студент Олександр Сташкевич (с. 236), родичі якого в другій половині XVIII ст. пробивали собі шлях в гродських канцеляріях Київського воєводства. Так, Ян Сташкевич у 1770-х згадується як адвокат і київський гродський сусцептант, див.: ЦДІАУК, ф. 2, оп. 1, спр. 93, арк., 192 зв.–193 зв., 193 зв.–194, 194 та ін.; ф. 11, оп. 1, спр. 72, арк. 571.

Чому шляхта, маючи можливість навчатися у власній державі, мандрувала до Києва? Офіційне пояснення мотивації – бажання «втекти від унії» (с. 239) – автор цілком слушно відкидає і пропонує кілька можливих пояснень. Перше: навчання в Академії (чи одному з колегіумів Гетьманщини) могло стати і в багатьох випадках таки ставало добрим стартом для початку кар'єри в Російській імперії (с. 243-244). Озвучена теза ілюструється переконливими прикладами біографій могилянських вихованців-шляхтичів, що змогли влаштувати своє життя в новій батьківщині (с. 256-258). Цікавим є й інше пояснення постійного притоку до Академії шляхти «из Полской области»: можливо, цей рух свідчив про збереження пам'яті про власне етнічне походження (с. 244-247). До того ж в єзуїтських колегіумах шляхтичі-уніати почувалися некомфортно через зверхнє ставлення до них «римлян» (с. 249), тоді як василіанські школи були зосереджені на вихованні душпастирів і не могли скласти конкуренцію Могилянській академії за рівнем навчання (с. 251-252).

Студентам міщанського походження присвячений **четвертий розділ** монографії. Почавши цю частину своєї роботи з окреслення станових меж, автор змушений констатувати їх розмитість і загалом недостатню вивченість життя городян в українських містах XVIII ст. Між тим за чисельним представництвом у стінах Академії міщанські сини належали до однієї з двох найбільших груп студентів (113 юнаків у 1737 р. і 129 – у 1738 р.). 60% з них походили із Гетьманщини (с. 265), де першість тримали Київ (понад 40% студентів) і міста Ніжинського полку включно зі столицею козацької автономії Глуховом (с. 267). Друга за чисельністю група міщан прибула на навчання з Речі Посполитої, причому вкотре бачимо серед них більше подолян, волинців і галичан, ніж вихідців із Київського та Брацлавського воєводств (с. 269-270). Невелике число слобожанців у відомостях пояснюється існуванням у Харкові свого освітнього закладу (с. 271).

Порівняння списків за 1737 і 1738 рр. вказує на те, що помітна частка студентів цієї групи залишила науку, не досягнувши рівня філософії і навіть риторики (с. 264). За віковими показниками та рівнем успішності вони мало виділялися на фоні інших вихованців Академії (с. 272-273).

Переходячи до питання про соціальну градацію в межах міщанського прошарку, М. Яременко припускає, що в Києво-Могилянській академії навчалися діти міської еліти, адже городяни, які не входили до складу магістрату, не займалися ремеслом чи торгівлею, в Гетьманщині іменувалися «посполитими» (с. 273). Зібрані автором джерела дають підстави зробити попередній висновок про те, що в 1737 р. не меше 15% вихованців належали до родин міської верхівки, тоді як у 1738 р. цей показник дорівнював щонайменше 17% (с. 280). Очевидно, ці показники були би значно вищими за умов кращого збереження описово-статистичних документів. Принаймні мотивація до навчання в дітей міської верхівки була значно вищою, ніж у решти городян. На думку автора, за своєю природою вона була близькою до тих спонук, які мала козацька старшина (с. 295-296).

П'ятий розділ монографії викликає особливий інтерес, позаяк присвячений студентам із нижчих верств населення, про які наші знання і досі є вкрай

бідними. Між тим, у 1737 р. у Київській академії навчалося 74, а 1738 р. – 80 синів «посполитих» (с. 299) – небагато, якщо врахувати, скільки всього селян проживало на українських землях у XVIII ст. Щоправда М. Яременко далекий від ототожнення всіх «посполитих» із селянами. З відомостей випливає, що значна їх частина проживала в містах і містечках. Попри цей нюанс і можливість зарахувати посполитих-городян до прошарку міщан, яку автор зауважує (с. 308-309), інформація про них все ж подається в окремому, а не четвертому, розділу. За географією походження найменша кількість студентів цієї групи мала коріння на Слобожанщині. Число вихованців із Гетьманщини та Речі Посполитої у 1737–1738 рр. коливалося: в 1737 р. більше «студіозів» прибуло з Польсько-Литовської держави, а в 1738 р. – порівну з обох регіонів (с. 299-301). Вікові характеристики юнаків цієї групи не відрізнялися від інших, натомість їхня успішність була найнижчою (с. 302). Порівняння двох відомостей вказує на те, що найбільший відтік з Академії «посполитих» спостерігався вже після першого року навчання та по завершенню курсу риторики (с. 299).

Перш ніж перейти до питання про стимули до навчання, М. Яременко робить розлогий відступ про рівень освіченості українських селян у XVIII ст., морально готуючи читачів до несподіваних висновків. Окрім скептичного ставлення до повідомлень подорожніх іноземців про тотальну грамотність місцевого населення, автор вказує і на маніпуляцію з цифрами, до якої вдавалися фахові історики: відому кількість закладів було зіставлено з числом жителів Гетьманщини і виведено середій показник осіб на школу (с. 312-313). Яременко цілком слушно зауважує, що важливою у підрахунках є не кількість шкіл, а число учнів у них, яке було невеликим. Картина виглядатиме ще менш привабливо, коли врахувати, що під час проведення ревізії шкіл до групи «школьників» потрапляли не лише учні-діти посполитих, але й сироти, убогі, члени кліросів, які мешкали при школі, однак не навчалися. Останні були не вихованцями парафіяльної школи, а представниками окремої соціальної мікрогрупи, що мешкали в ній, і, можливо, навіть не здобували освіти (с. 328-329).

Мала кількість учнів у парафіяльних школах пояснювалася не лише браком бажання батьків віддавати дітей у науку, а й тим, що навіть за елементарну освіту потрібно було платити грошима, харчами і одягом, не кажучи вже про ненормовані «трудова повинності», до яких дітей залучали місцеві вчителі-дяки (с. 315). Матеріальне становище посполитих було таким, що «далеко не всі жителі тогочасної Гетьманщини могли відправляти дітей до парафіяльної школи» (с. 323), а тим більше – на навчання до «латинських училищ». Наведена автором статистика особистих підписів посполитих у ревізіях другої половини XVIII ст. підтверджує його висновок – відсоток письменних серед «плебеїв» був мізерний і дорівнював, зазвичай, всього кільком відсоткам (с. 336-337).

Скидається на те, що вагомим стимулів до навчання у посполитих не було, «адже в той час “навчання заради навчання” навряд чи мало сенс» (с. 309). До останніх автор зараховує прагнення здобути фах (наприклад, лікаря), опанування якого передбачало шлях через «латинські школи» (с. 353). Інший можливий і розглянутий у роботі стимул – прагнення здолати станові перегородки (с. 346) – не потребував широких знань і реалізовувався, як показує автор, за умов елементарної грамотності (с. 352).

Останній **шостий розділ** присвячений представникам духівництва в Академії – дітям священо- і церковнослужителів (з переважанням поповичів). Більшість із них прибували до «латинських училищ» із території Київської православної єпархії, інші лівобережні єпархії мали свої навчальні заклади у Чернігові, Харкові та Переяславі (с. 359-360). За віковими характеристиками поповичі мало чим відрізнялися від решти спудеїв, а за рівнем навчання слабкі і середні студенти цієї групи чисельно переважали добрих та вельми успішних (с. 362-363). До 1770-х показники успішності вихованців із родин духівництва суттєво поліпшуються, водночас в рази зростає їхня чисельність, дещо зміниться географія походження (с. 364-365).

Завдяки добрій збереженості відомостей про «академіків», чий батьки служили в церкві, М. Яременко зумів простежити біографії 17 студентів, згаданих у списках 1737–1738 рр. Цікаво, що лише один із них дійшов до теологічних студій (с. 367). Цей факт дозволяє замислитися над результативністю декларацій керівництва Київської митрополії, яке ще з часів Петра Могили наголошувало на важливості підготовки добре освічених пастирів. Подальші висновки автора базуються на аналізі відомостей про стан 7 лівобережних протопопій у 1770-ті роки (с. 379-380). Лише 37% присутніх тут ієреїв і дияконів були вихованцями навчальних закладів, і тільки чверть із них бодай якийсь час відвідувала теологічні студії, «приблизно по третині опанували філософію і риторика» (с. 381). З семи протопопів, кожен із яких мав академічну освіту, тільки один завершив повний курс теології, а серед їхніх десяти намісників були й такі, що взагалі не відвідували «латинські школи» (с. 385-387). При цьому слід врахувати, що згадані священики проживали в містах. У сільських парафіях освітній рівень членів причету був нижчим.

Якими були причини цієї ситуації? Навряд чи головна з них полягала у недовіданості фінансових можливостей ієреїв, хоча і на цьому можливому факторі зупиняється автор (с. 394). На його думку, ключову роль зіграло те, що ґрунтовна освіта не була обов'язковою складовою успіху для розбудови церковної кар'єри. Вона могла розвиватися і за умов мінімального освітнього цензу, якщо претендент на парафію попередньо заручався підтримкою сильного заступника – світського покровителя чи місцевої громади. Ситуація з освіченістю настоятелів могла поліпшитися лише після реорганізації навчального процесу і, головне, зміни способу номінування на парафії (с. 387, 396-400).

Останній параграф розділу присвячений практично недослідженій темі перебування в стінах Академії синів унійного духівництва. В роботі наведений їхній довгий перелік, який за 1736–1772 рр. нараховує понад 130 осіб (с. 402-407). Сам цей факт суперечить тезі деяких сучасних дослідників про переживання Унійною Церквою у XVIII ст. процесу «цілеспрямованого постійного конфесійного дисциплінування й формування окремої унійної ідентичності» (с. 401). Автор також ставить під сумнів твердження про те, що на Галичині «сформувалася „чистіша“, ніж на Правобережжі, унійна ідентичність» – принаймні на кінець 1730-х найчисельніше земляцтво в Академії становили саме вихідці з Руського воєводства (с. 402).

Чому закордонні поповичі їздили на навчання саме до Києва? Автор вважає, що ґрунтовна освіта була не самоціллю, адже посісти парафію поповичі могли і без неї (с. 416). Справжніми стимулами до переїзду в Російську імперію були демографічні й економічні чинники, а також давня традиція навчання саме в могилянській школі, яка передавалася з покоління в покоління (с. 411). Родинні пов'язання жителів обох берегів Дніпра полегшували ці контакти і робили їх «сталими впродовж усього XVIII ст.» (с. 429).

У **Післямові** автор підбиває підсумки дослідження, констатує, що Київська академія кінця 1730-х і за своєю моделлю, і за основними характеристиками спудейської корпорації була типовим європейським навчальним закладом (с. 437). Попри існуючі політичні і конфесійні бар'єри, які роздирали тогочасну Україну, Могилянські Афіни відігравали важливу «посередницьку» роль у налагодженні зв'язку між обома берегами Дніпра (с. 439). «Латинські училища» приваблювали вихідців практично з усіх українських земель і з усіх станів. Якщо для нобелів і кліриків існували свої «універсальні» стимули до навчання, велика частка городян у стінах Академії свідчить про успішну конфесіоналізацію жителів міського середовища, «у якому легше було налагодити контроль та втілювати принципи релігійної програми, ніж у селах» (с. 440).

Підбиваючи підсумки цього короткого огляду, слід зазначити, що перед нами ґрунтовне дослідження, яке має високі шанси заслужити статус своєрідного взірця для наступних студій з історії студентства в ранньомодерній Україні. Цінність праці полягає ще й у тому, що підняті і висвітлені в ній питання торкаються багатьох аспектів життя українського соціуму у XVIII ст. Зробивши чудовий подарунок Києво-Могилянській академії до її 400-річного ювілею, Максим Яременко, маємо надію, продовжить дослідження історії цього навчального закладу, тим більше, що поле для майбутніх студій — велике. З-поміж інших перспективних тем на особливу увагу заслуговує корпорація могилянських викладачів, про яких досі немає спеціального монографічного дослідження. Поки що немає...